

ÇALIŞMANIN SONU TARTIŞMALARI VE ANDRÉ GORZ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME¹

Mehmet Atilla Güler

Gazi Üniversitesi

Özet: Çalışma, kapitalist sistemin başlangıç aşamasında soyut bir özgürlük olarak tanımlanan ve zaman içerisinde çeşitli aşamalardan geçerek somut bir hak halini almış olan bir kavramdır. Ancak çalışmanın “*sonunun geldiğine*” dair tezler bugün ciddi şekilde tartışılmaktadır. Bu tezleri destekleyen isimlerin başında Fransız düşünür André Gorz² gelmektedir. Bu çalışmanın amacı, çalışma kavramının gelişimini evrimci bir bakış açısıyla ele almak ve daha sonra bu kavramın günümüzde geldiği noktanın Gorz tarafından nasıl yorumlandığını eleştirilerle birlikte değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: André Gorz, sosyal haklar, çalışma hakkı, çalışmanın sonu.

Abstract: Work is a concept that which has been defined as a notional freedom in the initial phase of capitalism and become a tangible right after going through several stages. However, there is a serious discussion occur about the thesis “*the end of work*” nowadays. French philosopher André Gorz is the one of the primary names who supports this thesis. The purpose of this study, explaining the concept of work and its development with an evolutionary perspective and reclaiming this concept by Gorz’s remarks and critics to his remarks.

Keywords: André Gorz, social rights, right of work, the end of work.

I. ÇALIŞMA KAVRAMININ TARİHSEL GELİŞİMİ

Çalışma kavramının geçmişi oldukça eskiye dayanmaktadır. Bugün ele aldığımız şekliyle çalışmanın ortaya çıkışı sanayi toplumuyla özdeş olsa da, bu toplum ya-

¹ Bu çalışma, 13 Mayıs 2014 tarihinde Soma’daki iş cinayetinde yaşama hakları ellerinden alınan 301 maden işçisinin ölümsüz anılarına ithaf edilmiştir.

² André Gorz, Fransız düşünür Gérard Horst’un mahlasıdır. Avusturya doğumlu Fransız düşünür, 1960’lı yıllardan itibaren Marksist ideolojiyi eksen alan çalışmalarda bulunmuştur. 1968 Hareketinden sonra siyasal ekoloji alanında verdiği yayınları sıklaştırmıştır. 1970’li yıllarda yaptığı çalışmalarla Yeni Sol anlayışının teorisyenlerinden biri olarak değerlendirilmeye başlanan Gorz, ücretli emek, çalışma hakkı, yabancılaşma ve temel gelir konularını eserlerinde konu edinmiştir. Gorz, 2007 yılında hayatını kaybetmiştir.

pısı inşa edilmeden önce de çalışma faaliyetinin var olduğu bilinmektedir. Geçmiş Antik Yunan'a, Hammurabi Kanunlarına ve hatta Mısır Piramitlerinin inşasına kadar uzanan çalışma kavramının gelişimini bu çerçevede ele almak hayli güçtür ve bunun için daha kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç vardır. Bu nedenle çalışmanın ilk bölümünde, çalışma kavramının tarihsel gelişimi, çalışmanın toplumsal ilişkilerin asli unsuru halini almasından, dolayısıyla da ücretli bir faaliyet olarak tanımlanmasından başlanarak açıklanacaktır. Bu yaklaşım, bizi sanayi toplumunun ve kapitalist sistemin başlangıçlarına götürmektedir.

1. Kapitalist Sistemin Başlangıç Aşamasında Çalışma Kavramı

Sanayi Devriminden bugüne kadar geçen yaklaşık 250 yıllık süreçte çalışma, büyük ölçüde toplumsal ilişkilerin belirleyicisi olmuştur. Çalışma, Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali ile birlikte oluşan yeni toplum yapısında sermayenin mülkiyet özgürlüğü karşısında emek için tanınan soyut bir özgürlük olarak ortaya çıkmıştır. Çalışmanın soyut bir özgürlük olarak değerlendirilmesinin gerekçesi, üretim ilişkilerine bağlı olarak değişen toplum yapısında emek için çalışmanın bir tercih değil, yaşamsal faaliyetlerini sürdürmek adına bir zorunluluk olmasıdır. Klasik iktisat anlayışının hâkim olduğu, emeği koruyucu düzenlemelerinse söz konusu olmadığı bu yeni toplum yapısında emekçiler, bir yandan ücretli çalışma sürecine katılmak zorunda kalırken, diğer yandan kapitalist sistemin işleyişinin neden olduğu sosyal sorunlarla her geçen gün daha fazla yüzleşmişlerdir.

172

Kapitalistleşme aşamasına geçen Batı toplumlarında çalışma, “*Protestan Ahlakı*” çerçevesinde teolojik bir zemine oturtulmuştur. Bu anlayışa göre çalışma, insanın temel faaliyetidir ve bütün olarak dünyaya ve kişinin bizzat kendisine değer katan bir süreçtir (Meda, 2012: 20). Protestan Ahlakının kapitalist üretim ilişkilerine teolojik bir zemin hazırlaması iki boyutlu bir süreçtir. Weber'e (2011: 15-16) göre, bireyin yaptığı işteki başarısı ve işe ilişkin tutumları, Tanrı'ya karşı olan sorumluluğu nedeniyle önem taşımaktadır. Bu çerçevede birey, üstlendiği çalışma etkinliğini gereken en iyi şekliyle gerçekleştirmelidir. Emek açısından çalışma ekseninde tanımlanan bu sürecin karşılığı sermayedar için mülkiyet hakkının üretim sürecinde kullanımıyla somutlaşmaktadır. Buna göre sermayedar, yine Tanrı'ya karşı olan sorumluluğunun bir sonucu olarak sahip olduğu kaynakları gerçekleştirilebilecek en akılcı üretim süreçlerine yönlendirmekle yükümlüdür. Çalışmaya teolojik bir altyapı oluşturulması, kapitalist ilişkiler ekseninde inşa edilen sanayi toplumunun ilk yıllarında öyle bir hal almıştır ki, çalışma süreçlerinin azaltılmasına dair talepler, “*Hıristiyanlık dünyasında hiçbir yasama organının hoş göremeyeceği bir özgürlük kısıtlaması*” olarak değerlendirilmiştir (Karatepe, 2011: 216).

Polanyi (2010: 126-127), kapitalist sistemin henüz emekleme aşamasındayken sistemin merkezi olarak görülen İngiltere'de bazı uygulamalar aracılığıyla işgücü piyasasının ve dolayısıyla emek hareketinin oluşumunun yaklaşık 100 yıl ertelendiğini ileri sürmüştür. Buna göre İngiltere'de 1563 yılında çıkartılan Zanaatkarlar Yasası ve 1601 yılında kabul edilen Yoksullar Yasası aracılığıyla işgücü piyasasının oluşumu geciktirilmiş ve böylece emek, “*tehlikeli*” olarak görülen ala-

nın dışına çıkartılmıştır. Belirtilen nedenle Sanayi Devriminin bu merkez ülkesinde işgücü piyasası ve dolayısıyla da emek hareketi ancak bu iki yasanın yürürlükten kaldırıldığı 1830'lu yıllarda gerçekleşebilmiştir. Polanyi, bu düzenlemelerin yanında işgücü piyasasının oluşumunu engelleyen bir diğer gelişmenin de 1795 yılında çıkartılan Speenhamland Yasası olduğunu belirtmiştir. Bu düzenlemeler aracılığıyla yoksul insanlara kazançlarından bağımsız, belirli bir asgari gelirin sağlanması kararı alınmış, kısa süre içerisinde kırsal kesimde uygulama alanı bulan bu yasalar yürürlükten kalkana dek işçilerin özgür iradeleriyle çalışmaları engellenmiş ve işçi kavramı “anlamsız” kılınmıştır.

Çalışmanın soyut bir özgürlük olmaktan çıkıp bir gerçeklik halini almasında 1848 Devriminin etkisi büyüktür. 1848 Devrimi ile birlikte çalışmanın toplumsal ilişkilerin belirleyici gücü olması yönünde adımlar atılmıştır. Bu dönemde çalışma, yaşama hakkının bir parçası olarak görülmüştür. Buna göre herkes doğuştan yaşama hakkına sahip olduğuna göre bu hakkı gerçekleştirme gücünün bazı toplumsal kesimlerin elinde yoğunlaşması adil değildir. Emek-sermaye ayrımı ekseninde tanınan çalışma özgürlüğü, sermayedarın mülkiyet özgürlüğü nedeniyle daima bir mit olarak kalmaya mahkûmdur. Çalışmanın bu niteliğinden kurtulması, ancak bir hak olarak tanımlanmasına bağlıdır. Bu noktada 1848 Devrimi ve sosyalist düşünce, pratiğe tam olarak dökülemese de, çalışmanın yakın gelecekte bir hak olarak tanımlanması ve somutlaştırılması yönünde öncü adımların atılmasını sağlamıştır (Meda, 2012: 120-123).

19. yüzyıl emek hareketinin yalnızca ekonomik ve sosyal değil, aynı zamanda siyasal bir boyutunun da bulunduğu unutulmamalıdır. Gerçekten 1848 Devrimi, işçi sınıfının bağımsız ve politik bir güç olarak sermaye sınıfı karşısında sahneye çıkmasını sağlamış ve böylece yakın gelecekte inşa edilecek olan demokratik düşüncenin yolunu açmıştır (Bürke ve Özügürlü, 2011: 21). Bu bağlamda 1848 Devrimi, çalışmanın bir hak olarak kapitalist üretim ilişkileri içerisinde kurumsallaşmasını hemen gerçekleştiremese de, yaklaşık 100 yıl sonra tamamlanacak bu sürecin ilk emarelerinin görülmesini sağlamıştır.

2. Refah Devletinin Kurumsallaşması ve Çalışma Kavramı

Refah devleti, piyasa mekanizmasının geçerli olduğu toplumlarda, devletin klasik görevlerinin yanında, belirli ekonomik faaliyetleri de üstlenerek serbest piyasa mekanizmasının işleyişine işçi sınıfı lehine müdahale ettiği bir yapıyı ifade eder (Mütevellioğlu, 2006: 5). Refah devletinin kurumsallaştığı dönemin birikim rejimini oluşturan fordizm³ üzerindeki en önemli etkisi, emek-sermaye çelişkilerini kapitalist sistemin işleyişi içerisinde kontrol altına almak olmuştur (Demir, 2009:

³ Fordist sermaye birikim paradigması, İkinci Dünya Savaşı sonrası süreçte oluşan siyasal ortamın da etkisiyle 1945 yılından itibaren tüm dünyada yaygın şekilde uygulama alanı bulmuştur. Üretimin Taylorist Bilimsel Yönetim anlayışı çerçevesinde işbölümüne ve uzmanlaşmaya dayandığı bu yapıda sürekli ve kitlesel üretim anlayışı benimsenmiştir. Sürekli ve kitlesel üretim anlayışının bir sonucu olarak Fordist sermaye birikim para-

30). Bu süreçte emek hareketi, kapitalist sistemin sınırları içerisinde medeni hakların, siyasal hakların ve sosyal hakların elde edilmesi için büyük mücadeleler vermiş ve işçi sınıfının gücü, Keynesyen uzlaşmaya dayalı refah devletinin oluşumunda ve gelişiminde belirleyici güç olarak ön plana çıkmıştır.

Refah devletinin oluşumunun ekonomik sistemde yaşanan değişimle birlikte kendiliğinden gerçekleştiğini iddia etmek ve işçi sınıfı mücadelesini görmezden gelmek olanaksızdır. Gerçekten refah devleti anlayışının oluşumu, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kapitalist sistemin merkez ülkelerinde yaşanan işçi sınıfı mücadelesine ve bu mücadeleler sonrası alınan sosyal politika önlemleri üzerine dayalı bir birikimin sonunda gerçekleşmiştir.

1848 Devrimi bu gelişimin başlangıcı için bir dönüm noktası olarak ele alındığında, yine aynı yıl kabul edilen Fransız Anayasasında ilk örnekleri görülen sosyal devlet anlayışı da önem kazanmaktadır. 1848 tarihli Fransız Anayasası, sosyal devlet anlayışının kısmen de olsa anayasal düzeyde ortaya konduğu ilk düzenleme olarak değerlendirilmektedir. Bu anayasa ile çalışma ve mülkiyet başta olmak üzere eşitlik, eğitim, yoksullara yardım vb. düzenlemeler güvence altına alınmıştır (Bulut, 2003: 176). Bunun yanında, 1850 yılından itibaren Kıta Avrupası'nın hemen her ülkesinde işçi hareketlerinin yükselişine bağlı olarak sendikaların yasal bir statüye kavuşmaları ve faaliyet alanlarını genişletmeleri de refah devletinin oluşumuna büyük bir katkı sağlamıştır.

174

Birinci Dünya Savaşı ile birlikte bu alanda yaşanan gelişmeler bir duraklama sürecine girse de, savaş sonrası süreçte Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) kurulması ile birlikte refah devleti anlayışının kapitalist sistem içerisinde uluslararası düzeyde benimsenmesine yönelik büyük bir adım atılmıştır. ILO, çeşitli konularda kabul ettiği sözleşmeler ve tavsiye kararlarıyla refah devletinin kurumsallaşmasına önemli bir katkı sağlamıştır (Erdut, 2002: 43-46).

diğmasında teknolojik değişimin maliyetinin yüksek olması, anılan paradigmanın "katı" olarak nitelendirilmesi sonucunu doğurmuştur.

Fordist sermaye birikim paradigmasının ekonomik doktrinini Keynes'in yaklaşımı oluşturmuştur. Bu yaklaşım ekseninde işçi sınıfının bir "talep birimi" olarak değerlendirilmeye başlanması ve piyasanın yalnızca arz alanında değil talep alanında da rol alması gerektiğinin ileri sürülmesi, beraberinde işçi ücretlerinde artışı ve ücret sendikacılığına dayalı örgütlenme anlayışlarını getirmiştir. Sendikal hareketin güç kazandığı 1945 sonrası süreçte refah devleti anlayışı da kurumsallaşmıştır. Tüm bu gelişmelerin bir sonucu olarak sosyal demokrasi anlayışı Kıta Avrupası başta olmak üzere dünya genelinde hâkim ideolojik anlayış haline gelmiştir.

Açıklanan paradigma, 1960'lı yıllara kadar neredeyse kusursuz şekilde uygulanmıştır. Ancak kitlesel üretimin talep cephesinde aynı karşılığı bulmamaya başlamasıyla birlikte sermaye birikim hızında yavaşlama eğilimleri gözlemlenmeye başlamıştır. Bu noktada kapitalist sistem, yeni bir sermaye birikim paradigmasına geçerken, geçmiş dönemin sosyal kazanımlarını tahrip etme pahasına sermayenin önündeki ulusal ve uluslararası engellerin kaldırılmasını tercih etmiştir (Ansal, 1999: 12-13).

Şüphesiz, refah devletinin kurumsallaşmasında, buraya kadar açıklanan faktörlerin olduğu kadar, kapitalist Batı toplumları üzerindeki “sosyalizm tehdidi”nin de büyük payı olmuştur. Bu çerçevede Batı toplumlarının demokratikleşme süreci üzerinde sosyalizmin ciddi ölçüde etkili olduğu söylenebilir. Bu tehdidin 1970’li yılların başından itibaren zayıflaması da benzer şekilde bu kez refah devleti anlayışının gerilemesinde ve Batı toplumlarında anti demokratik uygulamaların yaygınlaşmasında etkili olmuştur (Kagarlitski, 2006: 8-9).

Kısaca özetlenen bu gelişmeler, 1929 Büyük Buhranı sonrasında, önce 1930’lu yıllarda uygulanan “New Deal” politikaları ve daha sonra 1945 yılında Bretton Woods ikizlerinin kurulmasına bağlı olarak Keynesyen uzlaşının benimsenmesiyle kurumsal bir yapıya kavuşmaya başlayan refah devletinin “birden ve kendiliğinden” ortaya çıkan bir yapı olmadığını açıkça göstermektedir.

Refah devletinin kurumsallaşması, genelde sosyal hakların ve özelde çalışma hakkının gelişmesi bakımından büyük bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Genel kabul gören ve Marshall (2006: 6-9) tarafından geliştirilen yaklaşıma göre sosyal haklar, yurttaşlık haklarının bir parçasıdır. Marshall’a göre yurttaşlık hakları, tarihsel açıdan üç farklı eksenin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. İlk eksenini oluşturan medeni haklar; bireysel özgürlük, konuşma özgürlüğü, düşünce ve inanç özgürlüğü, mülk edinme ve sözleşme yapma özgürlüğü, adalet hakkı gibi alanları kapsamaktadır. Öte yandan siyasal haklar ise karar alma süreçlerine seçmen ve seçilen olarak katılma anlamına gelmektedir. Son olarak sosyal haklar eksenini ile kastedilirse insanların yaşadıkları toplumların standartlarına bağlı olarak ekonomik refah ve sosyal güvenlik haklarına sahip olmalarını, çağdaş bir birey olarak yaşayabilmek için gerekli alanlarda var olmalarını bünyesinde barındırmaktadır. Tarihsel açıdan bakıldığında medeni hakların oluşumu 18. yüzyılda, siyasal hakların oluşumu 19. yüzyılda ve sosyal hakların oluşumu ise 20. yüzyılda gerçekleşmiştir.

Gerek medeni hakların, gerek siyasal hakların ve gerekse de sosyal hakların tanımlanması ve kullanılmasında işçi sınıfının mücadelesinin önemli bir rol üstlendiği daha önce de belirtilmişti. Ancak bu mücadele anlayışı, zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Gerçekten 19.yüzyılda sistem dışı muhalefete yönelen işçi sınıfı, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde sistemle işbirliği yoluna girmiştir (Marshall, 2006: 46-47). “Kapitalizmin Altın Çağı” olarak nitelendirilen 1945-1973 yılları arasında gelişmiş ülke ekonomileri merkezi bir kapitalizme yönelmişlerdir. Bu sistem, devletin ana aktör olduğu bir yapıyı açıklamaktadır. Bu sistemde ekonomi politikaları ile sosyal politikalar, devlet, emek ve sermaye arasında yapılan görüşmeler sonucunda bir “toplumsal uzlaş” ile belirlenmiştir (Bottomore, 2006: 58-62).

Refah devletinin kurumsallaşması sürecinde çalışma hakkı başta olmak üzere neredeyse tüm sosyal haklar uluslararası sözleşmelerle güvence altına alınmıştır. 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (IHEB), bu uluslararası düzenlemelerin başında gelir. Bunu aynı düzeyde kabul edilen farklı sözleşmeler izlemiştir. Bu noktada, çalışma hakkı da dâhil olmak üzere sosyal hakların uluslararası dü-

zeyde kabulünü kapitalist sistem tarafından işçi sınıfına tanınan bir hak olarak görmek ve bu hakların kabulü için işçi sınıfının verdiği mücadeleyi göz ardı etmek, kapitalist sistemin oluşumundan 1948 yılına kadar verilen yaklaşık 150 yıllık sınıf mücadelesini yok saymak anlamına gelecektir. Oysa tarihsel gerçeklikler, sosyal hakların oluşumunda ve kabulünde işçi sınıfı mücadelesinin etkisini açıkça ortaya koymaktadır.

İHEB'in 23. maddesinde, herkesin adil ve elverişli koşullarda çalışma, işini özgürce seçme, işsizliğe karşı korunma, bir ayırım gözetilmeksizin eşit işe eşit ücretle çalışma, kendisi ve ailesi için insan onuruna yaraşır bir yaşam sağlayacak düzeyde adil ve elverişli ücretlendirilmeye ilişkin hakkı güvence altına alınmıştır. Ayrıca bu hakların ve çıkarların korunması için sendika kurma ya da sendika üyesi olma hakkı da Bildirgede tanımlanmıştır. Bu çerçevede Bildirge, hem çalışma hakkını geniş bir boyutla tanımlamakta, hem de sendikal hakların kullanımı bu hakkın korunması ve geliştirilmesi için asli kaynak olarak değerlendirmektedir.

Genelde sosyal haklarda yaşanan gelişmeleri özel olarak çalışma hakkı için ele alacak olursak öncelikle üzerinde neredeyse bir fikir birliği bulunan şu gerçekliği açıklamak gerekir: Çalışma hakkı, diğer sosyal hakların gerçekleştirilmesi için bir önkoşuldur (Koray, 2005: 195; Bulut, 2009: 13; Omay, 2011: 66; Kutlu, 2012: 181). Gerçekten eğitim, sağlık sosyal güvenlik ve kolektif haklarla birlikte haklar kapsamında tanımlanan çalışma hakkı, kapitalizmin ve refah devletinin gelişim sürecinde diğer sosyal haklar için de güvence oluşturan temel bir hak olma özelliği taşımıştır (Kutlu, 2012: 181).

176

Refah devletinin gelişim süreci içerisinde çalışma hakkı, kendisinden daha fazla sosyoekonomik hakkın kullanımına temel oluşturan bir niteliğe sahip olmuştur. Büyük ölçüde “*ücretli çalışma*” üzerine kurulu olan refah devleti anlayışı içinde çalışma hakkı, fiili çalışmanın dışında çok sayıda uygulamayla birlikte somutlaşmıştır. Bu uygulamalar; yeterli istihdam olanaklarının yaratılması, işgücüne eğitim ve nitelik kazandırılması, işgücü piyasasında arz ile talebin buluşturulması, iş güvencesinin ve koruyucu standartların sağlanması, belirli bir gelir güvencesinin oluşturulması, işçi sağlığı ve iş güvenliği koşullarının iyileştirilmesi, ücretli çalışanlara örgütlenme hakkının kazandırılması, işsizlik sorunu karşısında gerekli korumanın sağlanması ve işgücünün sosyal risklere karşı güvencesiz bırakılmaması biçiminde sıralanmaktadır (Koray, 2005: 196-197). Sıralanan uygulamaların tamamı için devlet, ana aktör konumundadır. Ayrıca tüm bu uygulamalar çalışma hakkının çok boyutlu niteliğine de vurgu yapmaktadır.

İşçi sınıfı açısından sosyal hakların kabulünün yarattığı tüm olumlu etkilere rağmen, refah devletini toplumsal açıdan tam anlamıyla başarılı bir model olarak değerlendirmenin de gerçeği yansıtmadığını belirtmek gerekir. Çalışma hakkının diğer sosyal hakların kullanımı bir önkoşul olarak tanımlanması, beraberinde bu hakkı kullanmayan toplumsal kesimlerin konumlarına dair sorunları getirmiştir. Refah devleti, bu noktada sorunlarla karşılaşan toplumsal kesimler için yeni çözüm önerileri sunmaktan uzak kalmıştır (Omay, 2011: 72). Refah devletinin çalışma hakkı özelinde ve sosyal haklar genelinde neden olduğu olumsuzluklar,

eksik yanları ve “çözemediği sorunlar” şu şekilde özetlenebilir: i) Refah hizmetleri radikal bir eşitlik yaratmayı başaramamıştır; ii) Refah devletinin hâkim olduğu dönemde yoksulluk sorunu giderilememiş ve devlet artan talepleri karşılayamamıştır; iii) Refah devleti, bugünün “*dezavantajlı grupları*” olarak tanımlanan, kadınların, göçmenlerin, yaşlıların ve işsizlerin yabancılaştırmalarına, aşağılanmalarına ve damgalanmalarına neden olarak hoşnutsuzluklar yaratmıştır; iv) Devletin çıkar gruplarıyla doğrudan ilişki kurarak örgütlenmesi örgütsüz kesimlerin aleyhine sonuçlar doğurmuştur; v) Devletin artan gücüyle birlikte birçok ülkede kamu bürokrasisi yozlaşmıştır; vi) Sosyal adalet uygulamaları belirli bir süre çatışmaları dengede tutsa da bir noktadan sonra çatışmaların artmasına ve yaygınlaşmasına neden olmuştur; vii) Yalnızca “*sınıfın*” sorunlarına odaklanan bu anlayış “*sınıf dışı*” alanları neredeyse yok saymıştır (Özkazanç, 2009: 262).

Refah devleti, 1970’li yılların başında yaşanan iki büyük petrol krizi ile birlikte kapitalist sistemin içine girdiği ekonomik, sosyal ve siyasal bunalımın “*sorumlusu*” olarak görülmeye başlanmıştır. Bu süreçte ön plana çıkan neo-liberal anlayış, refah devletini “*sürdürülemez*” bir model olarak değerlendirmiş ve böylece refah devletinin tasfiye sürecine geçilmiştir. Bu süreçte, ILO da dâhil olmak üzere refah devletinin kurumsallaşmasını sağlayan çok sayıda kurum sosyal hakların piyasalaştırılmasına yönelik politikalara destek vermişlerdir (Koray, 2011: 376).

3. Neo-liberal Küreselleşme Evresinde Çalışma Kavramı

İki büyük petrol krizi sonrası yaşanan sorunların çözümü noktasında kapitalizmin merkez ülkelerinde, “*sosyalizm tehlikesi*”nin azalmasının da etkisiyle neo-liberal ekonomi politikaları ön plana çıkmış ve güçlenmiştir. Bu politikaların uluslararası düzeyde kabulü 1979 yılında İngiltere’de Margaret Thatcher’ın ve 1980 yılında ABD’de Ronald Reagan’ın iktidara gelmesiyle birlikte gerçekleşmişse de neo-liberal ideoloji, bundan daha önce, 1970’li yılların başında diktatör Augusto Pinochet yönetimindeki Şili’de deneyimlenmeye başlanmıştır. Bu çerçevede Şili, neo-liberalizm için bir “*laboratuvar*” olarak kullanılmıştır (Colas, 2008: 133).

Susan George, kapitalist sistemin Keynesyen uzlaşından neo-liberal ekonomi politikalarına geçişini sağlayan süreci ve yaşanan büyük dönüşümü şu şekilde özetlemiştir (1999: 1-4):

Bugünün standart neo-liberal dağarcığındaki görüş ve politikalardan birini 1945’te ya da 1950’de önerseniz ya size gülerlerdi ya da akıl hastanesine gönderirlerdi. 1945 yılından 1960 yılına kadar geçen süreçte Kıta Avrupası’nda insanların neredeyse tamamı ya Keynesyen ideolojiyi benimsemişlerdi, ya sosyal demokratlardı ya da Marksist ideolojinin gölgesi altındalardı. Piyasa özgürlüğünün devletin müdahalesine bağlı olduğu bu dönemde sendikal örgütlenmelere ve toplumsal hareketlere neredeyse sınırsız bir özgürlük tanınmıştı. Ayrıca toplumsal sınıfların büyük bir kısmı toplumsal koruma olanaklarından yararlanabilmekteydi. Bugünü yaşayanlara çok anlamsız gelecek şekilde, Bretton Woods kuruluşları ilerici olarak görülmekteydi. Çünkü bu kuruluşlar, Keynesyen anlayışı benimseyen iktisatçılar tarafından yönlendirilmekteydi.

Bunun dışında Marshall Planı ile dünyanın en güçlü ekonomisi olan Amerika Birleşik Devletleri'nin Avrupa'yı yeniden inşa planı da Keynesyen bir müdahale niteliği taşımaktaydı. Merkezde durum böyle iken, Kenya, Hindistan ve Vietnam gibi az gelişmiş ülkeler ise kolonileştirme çabalarından sıyrılmaya çalışıyorlardı. Bu koşullarda toplumsal yapı, ekonomi politikalarına göre şekillenmiş durumdaydı. Peki tüm bunlara karşın neo-liberal ideoloji nasıl hâkim hale gelebildi? Bir önceki dönemin ilerici kuruluşları neden bir anda tüm ulus ekonomilerini dünyanın geri kalanıyla bütünleşme konusunda zorlamaya başladılar? Bu soruya en iyi yanıtı “*başka bir alternatif yok*” sloganıyla 1979 yılında İngiltere’de iktidara gelen Margaret Thatcher verdi: “*Ekonomik zaferler kazanmak istiyorsa eşitsizliği göze alarak tüm kaynaklarımızı büyüme için kullanmalıyız.*”

Neo-liberal ekonomi politikaları; sermaye sınıfının lehine olacak yeni bir emek yönetimini ve disiplinini öngören, devletin kalkınma ve refah alanlarındaki müdahalesinin azaltılmasını hedefleyen ve reel sektör ile finans sektörü arasındaki ilişkinin finans sektörü lehine yeniden düzenlenmesini olmazsa olmaz olarak gören bir içeriğe sahiptirler. Bu politikalar, nüfusun en zengin kesiminin gelirinde Altın Çağ’da yaşanan “*nispi*” gerilemenin telafi edilme girişimi olarak değerlendirilmektedir (Dumenil ve Levy, 2008: 27-30). Bu politikalara işlerlik kazandıran küreselleşme kavramına ilişkin çok sayıda tanımlama bulunmaktadır.

178 | Bresson (2000: 2), küreselleşmeyi, “*dünya toplumlarının Neolitik Çağ’dan beri yaşadığı en hızlı ve en büyük dönüşüm*” olarak tanımlamaktadır. Colas’a (2008: 125-126) göre ise küreselleşme, “*ulus-devletlerin gerilemesine bağlı olarak, uyuşturucu maddelerin, paranın, insanların, fikirlerin, müzik ezgilerinin, kirletici ve zehirli maddelerin ulus ötesi akışının genişlemesi*” anlamına gelmektedir. Bunlardan farklı olarak Sykes (akt. Alcock, May ve Rowlingson; 2011: 555-556) ise, küreselleşmenin mal ve hizmet ticaretinin giderek artan derecede uluslararasılaşmasına, finansal işlemlerin kuralsızlaştırılmasına, dünya ölçeğinde serbest ticaretin yayılmasına ve dünyanın farklı bölgeleri arasında üretim faaliyetlerinin oluşmasına dayanan bir süreç olduğunu belirtmektedir.

Her ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın hem neo-liberal ekonomi politikalarının hem de bu politikaların uygulama alanı bulduğu küreselleşme sürecinin işçi sınıfı açısından temel etkisi, sosyal hakların kapsamının daraltılması olmuştur (Özkazanç, 2009: 248). Munck’ın (2003: 19) deyimiyle bugün sermaye, bütün sınırları aşarak küresel düzeyde emeğin konumunu istediği gibi değiştirebileceği bir güce ulaşmış durumdadır. Benzer şekilde Bauman (1999: 81) da bu süreçte sermayenin, ancak yerli emeğin maliyetinin düşürülmesi halinde yatırımlarını bir ülkede tutmaya “*ikna edilebildiğini*” belirterek bu durumun refah devletinin özyle çeliştiğine dikkat çekmiştir.

Küresel ve toplumsal bağlamda emeğin ve sosyal devlet anlayışının zayıfladığı günümüz koşullarında işgücü piyasalarının da bu süreçten etkilendiği bilinen bir gerçektir. Bu gelişmeye bağlı olarak emeğin sermaye karşısında güçsüzleştirilmesi, beraberinde işsizliği, dışlanmayı, çalışma koşullarında kötüleşmeyi, sendikacılık

hareketinde zayıflamayı ve ideolojik-siyasal parçalanmayı getirmektedir (Koray, 2007: 456). Son 30 yılda kapitalist üretim ilişkilerinde yaşanan dönüşümler, sistemin hem merkez ülkelerinde hem de çevre ülkelerinde ücretler genel seviyesinde düşüşü, çalışma koşullarının gerilemesini ve emeğin örgütsüzleştirilmesini beraberinde getirmiştir (Berberoğlu, 2010: 10). Üretimin küreselleşmesi ile birlikte emek süreci, emekçilerin özgür iradesiyle ilgisi olmayan süreçler tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Taşeron sistemi aracılığıyla küresel düzeyde bölünen ve yayılan üretim ilişkileri, neo-liberal iddiaların aksine, emeği üretim süreciyle bütünleştirmek, kendisini onun bir parçasıymış gibi hissettirmek şöyle dursun, 19. yüzyılın yoksulluk koşullarını yeniden yaşatır hale gelmiştir (Meda, 2012: 145-146).

Hardt ve Negri'nin de (2012: 34) vurguladığı gibi, yeni bir demokrasi ve yeni bir toplumsal eşitlik vaadiyle kapitalist sistemin hâkim ideolojisi haline gelen neo-liberalizm, hem merkez hem de çevre ülkelerde, eşitsizlik ve dışlanmadan başka bir sonuç yaratmamıştır.

Tüm bu gelişmeler çalışma kavramı ekseninde değerlendirildiğinde bu kavramı simgeleyen hakkın çelişkili ve karmaşık bir ilişkiler ağının içinde bulunduğu görülmektedir. Başta İHEB olmak üzere çeşitli düzenlemelerle güvence altına alınan çalışma hakkı, her geçen gün erişilmesi ve kullanılması güçleşen bir meta haline gelmektedir. Başlangıçta çelişkili olarak görülebilecek bu durum, aslında bugün hâkim olan ekonomik, sosyal ve siyasal anlayışın bir tezahürü niteliğindedir (Koray, 2005: 194). Bu bağlamda çalışma hakkının, diğer sosyal haklarla birlikte, refah devletinin kurumsallaştığı dönemde çeşitli uluslararası düzenlemelerle güvence altına alınması, bu hakkın kullanımında neo-liberal küreselleşme döneminde yaşanan sorunları ortadan kaldırmamıştır.

Günümüzde çalışmaya ilişkin tartışmalar, yalnızca istihdam edilmeye indirgenmiş durumdadır. Buna göre çalışma hakkının alanını genişletmek için yapılması gereken tek şey istihdamı arttırmaya odaklanmak olmalıdır. Böylece insanların bir bölümü çalışırken diğer bölümünün çalışmamasına yahut çalışmamasına neden olan faktörler ortadan kaldırılacaktır (Meda, 2012: 310). Meda'nın vurguladığı bu duruma göre tüm dünyada çalışmaya ilişkin tartışmaların geldiği nihai nokta "*ne pahasına olsun*" bir iş sahibi olmayı ifade etmektedir. Bu noktada çalışmanın geçiciliği, süreklilikten yoksun olması, var olan eşitsizlikleri derinleştirilmesi, yeni eşitsizliklere neden olması vb. göz ardı edilmektedir. Hal böyle olunca tek amaç "*istihdam yaratmak*" olmakta ve istihdamı yaratmak için başvuru tüm girişimler "*meşru*" olarak değerlendirilmektedir. Bu durum, istihdam politikalarının sosyal politikanın evrensel amaçlarından uzaklaştırılmasına göz yumulması anlamına gelmektedir. İçinde bulunduğumuz dönemde yapılması gereken şey çalışma ile istihdamı eşdeğer görerek yöntemine bakılmaksızın istihdamı arttırmak değil, çalışma hakkı bağlamında yaşanan gerilemeyi ve bu gerilemenin nasıl ve ne şekilde telafi edilebileceğini düşünmektir. Aksi takdirde "*çalışma ile hak arasındaki ilişkinin kopması*" (Kutlu, 2012: 177) devam edecek ve işçi sınıfının kendi içerisindeki bölünmesi derinleşecektir.

Bugün içinde bulunulan olumsuz koşullara, çalışmanın anlamında yaşanan değişime ve bu değişimin emekçi sınıflar üzerinde yarattığı tüm tahribata rağmen insanlar, bu faaliyete sıkıca yapışmış konumdadırlar ve çalışmaktan vazgeçmeyi bir “felaket” olarak görmektedirler. Bu felaket, büyük ölçüde toplumsal sınıfların bağımlı kılındığı borç zincirlerine dayanmaktadır. Geçmişte sermayenin emek üzerinde kurduğu mübadeleye dayalı tahakküm bugün yerine borçlandırmaya bırakmıştır. Borçlandırma, günümüz kapitalist toplumlarının yarattığı devasa eşitsizliklerin maskesi konumundadır. Kapitalist sistem, son gelişme aşamasında yeni bir yoksul figürü doğurmuştur ve bu figür Gorz’un (2001: 65) işaret ettiği gibi yalnızca işsizleri, düzensiz ve güvencesiz çalışanları değil, düzenli çalışan ücretlileri ve orta sınıfları da kapsamaktadır. Bu yeni figürün kaynağı, borçluluk ilişkisidir. Yukarıda belirtildiği gibi tüm dünyada emekçiler için işlerini kaybetmek yahut çalışmaktan vazgeçmek bir felakettir. Emekçi, işverenine sadık olmalıdır, greve gitmeyi aklından dahi geçirmemelidir, aksi halde işsiz kalır; işsiz kalmak, borçlarını ödeyememek ve dolayısıyla yaşamını sürdürememek anlamına gelir. Üstelik borçlu olmak, yalnızca çalışma ile sınırlı bir durum değildir. Henüz işgücü piyasasına hazırlık aşamasında, eğitim sürecinde başlayan borçlandırma ilişkileri, insanları tüm yaşamları boyunca bu duruma bağımlı kılmaktadır. Bu, refah sisteminden, “borç ödeme” sistemine geçişi simgelemektedir (Hardt ve Negri, 2011: 18-21). Hardt ve Negri’nin bu tezi, Berberoğlu’nun (2010: 10), “21. yüzyılın erken döneminin küresel kapitalizminin ayırıcı özelliği olan düşük ödemeli ücret köleliği nedeniyle kreditörlere artan borçları onları bir borç sarmalına batırmaktadır” yönündeki saptamasıyla paralellik göstermektedir. Bu iddiaların karşılığını Gorz’da (2001: 32) da görmek mümkündür. Gorz, emekçi sınıfların borçlandırılmalarını Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ekseninde ele almakta ve şu soruyu sormaktadır: “ABD, dünyanın en düşük zorunlu kesintiler oranlarına sahip olan bir ülke olmasına rağmen, aynı zamanda en düşük tasarruf oranlarından birine sahip ve bireylerin, akıl almaz bir şekilde, hane başına 60.000 dolar düşecek şekilde borçlandıkları bir ülke halini nasıl alabiliyor?” Gorz’un bu saptaması, yaklaşık 11 yıl sonra ABD’de gerçekleşen 2008 Krizi ile birlikte büyük ölçüde doğrulanmıştır.

Yukarıda özetlenen çalışma-borçlandırılma ilişkisini ele alan bir başka düşünür olan Lazzarato’ya (2014: 98-99) göre neo-liberal ideoloji, borçlandırma sistemleri aracılığıyla, “borçlandırılmış insanlar imal ederek” sınıf mücadelesini ortadan kaldırmayı hedeflemektedir. İçinde buldukları borç zincirleri içerisinde yaşamlarını sürdürmek zorunda bırakılan emekçiler, bu nedenle, sosyal hakları üzerinde yaratılan tahribata rağmen sınıf mücadelesinin bir parçası haline gelmekten kaçınmaktadırlar. Bu durum, sermaye sınıfı tarafından emek karşısında kazanılan bir “zafer” olarak görülmektedir. Lazzarato, özellikle 2008 Krizi sonrasında ABD başta olmak üzere dünya genelinde işçi sınıfı mücadelesinin beklenenin uzağında kaldığına dair eleştirileri bu düşünceyle ilişkilendirmektedir.

Neo-liberal küreselleşme sürecinde yaşanan ve yukarıda kısaca özetlenen ekonomik, sosyal ve siyasal dönüşümler çalışma hakkının da dâhil olduğu tüm sosyal hakların büyük bir gerileme sürecine girmesine ve hatta bu hakların varlığının dahi sorgulanmasına neden olmuştur. Bu noktada “bildiğimiz çalışmanın sonunun

geldiğini” iddia eden Fransız düşünür André Gorz, çalışma hakkı ile ilgili olarak ortaya koyduğu özgün düşüncelerle dikkat çekmektedir. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde önce Gorz’un öngörülleri, daha sonra ise bu öngörüllere yöneltile eleştiriler incelenecektir.

II. GORZ’UN ÖNGÖRÜLERİ⁴

Bu bölümde öncelikle Gorz’un günümüz toplumlarının geldiği noktada çalışma kavramında yaşanan dönüşüme dair öngörülleri ortaya konulacaktır. Bu çerçevede *“bildiğimiz çalışmanın sonu”* ve buna bağlı olarak kapitalist toplumların içinde buldukları krize dair çözüm önerileri ayrı ayrı ele alınacaktır. Daha sonra ise, Gorz’a yönelik eleştirilere yer verilecektir.

1. Bildiğimiz Çalışmanın Sonu

Gorz (2001: 77-78), *“modern çağda toplumun talebi doğrultusunda toplum tarafından belirlenen normlara göre yapılan ve size toplumun ihtiyaç duyduğu şeyi yapabilme duygusu veren zorunlu bir etkinlik”* olarak tanımladığı çalışma faaliyetine artık kapitalist sistem tarafından ihtiyaç duyulmadığını ileri sürmektedir. Büyük bir güce ulaşan sermaye, emek sınıfının tarihsel birikimini ve bu birikimden doğan hakları yok etme eğilimine girmiştir. Sermayenin bu eğilimi, refah devleti döneminde çalışma hakkı bağlamında elde edilen kazanımların aşama aşama tasfiyesini beraberinde getirmiş ve her geçen gün daha da artan bir *“güvencesizleştirme”* sürecini başlatmıştır. Gorz, bu sürecin, emekçi sınıflar ile *“sefalet”* koşulları içerisinde varlığını sürdürmeye çalışan toplumsal grupları *“tabanda”* bir araya getirdiği düşüncesindedir.

Gorz (2001: 9-10), neo-liberal ekonomi politikalarıyla tasarlanan kapitalizmin bugünkü evresinde geleneksel anlamıyla çalışmanın ortadan kalktığını iddia etmektedir. Ortadan kalkan bu çalışma biçimi, sanayileşmiş kapitalizme özgü, tam zamanlı ve emek-yoğun olmalıdır. Küreselleşme sürecinde neo-liberal ekonomi politikaları, esnek çalışma biçimleri aracılığıyla birbirine benzeyen ancak birbirinden çok farklıymış gibi gösterilmeye çalışılan yeni *“işler”* icat etmiştir. Oysa Gorz (2001: 12), çalışmanın bir *“mesleği”* ifade etmesi gerektiğini iddia etmekte ve günümüz toplumlarında bireylerin çalışma yaşamları boyunca farklı işlerde çalıştırılmaları nedeniyle bu yapının da yıkıldığını belirtmektedir.

⁴ Bu bölümde André Gorz’un dört kitabı çıkış noktası olarak alınmıştır. Ancak bu kitapların Türkçe’ye çevrildikleri yıllar ile orijinal dillerinde yayımlandıkları yıllar arasında bir uyumsuzluk bulunmaktadır. Örneğin *Yaşadığımız Sefalet* Fransızca’da 1997 yılında yayımlandığı halde Türkçe’ye orijinali 1988 yılında yayımlanan *İktisadi Aklın Eleştirisi*’nden önce çevrilmiştir.

Bu nedenle Gorz’un incelemeye tabi tutulan eserlerinin kronolojik sıralamasını orijinal diline göre değerlendirmek yerinde olacaktır: *Elveda Proletarya* (1980), *İktisadi Aklın Eleştirisi* (1988), *Yaşadığımız Sefalet* (1997), *Maddesiz* (2003). Ancak atıflar yapılırken eserlerin Türkçe basım yılları kullanılmıştır.

Gorz'a (2001: 72) göre her geçen gün toplam istihdam içerisindeki oranı artan esnek çalışma biçimleri, günümüzün en büyük toplumsal gerçekliğidir ve bu gerçeklik oransal olarak her geçen gün artış gösterecektir. Ayrıca Gorz (2001: 77-78), kapitalist sistemde sanayi toplumunun yerine başka bir toplum yapısı koymadan ortadan kalktığını ileri sürerek gelecekte herkesin yeteneklerini kullanmadığı geçici ve dönemsel işlerde çalışacağını öngörmüştür. Bu, "*bildiğimiz çalışmanın*" ortadan kalkması anlamına gelmektedir. Tanımlanabilir mesleği olmayan ve dolayısıyla da yaptığı işle özdeşleşemeyen bireylerden kurulu toplumlar, iddia edildiği gibi "*yaptığı işle özdeşleşmiş*" insanlardan kurulu bir toplum yaratmak şöyle dursun, "*köleştirilmiş bir emekçi insanlık*" yaratma konusunda hızla ilerlemektedirler.

Gorz (1986: 75), işgücü piyasalarında artan eğretiliğin, güvencesizliğin ve belirli bir meslek sahibi olmaktan kopuşun, bir süre sonra kaçınılmaz olarak beraberinde insanların önceki dönemlerinin aksine toplumsal açıdan çalıştıkları işle tanımlanmayacaklarını getireceğini belirtmiştir. Ancak burada çalışma ekseninde tanımlanan toplumsal konumun neyin yerine geçeceğine ilişkin bir öngörde bulunmamıştır.

182 | Gorz'a (2001: 14-17) göre "*bildiğimiz çalışmanın sonu*", sermayenin emek karşısında uyguladığı şu politikalar aracılığıyla gerçekleşmiştir: i) Kapitalist sistemin ihtiyaç duyduğu teknik devrime olanak sağlayan bilgi-iletişim teknolojilerinin geliştirilmesi ve teknolojilerin güç ilişkilerini sermaye sınıfının lehine dönüştürmek için kullanılması; ii) Standartsızlaştırma, kitlesizleştirme ve bürokrasisizleştirme politikaları aracılığıyla piyasayı yasaların yerine geçen "*kuralsızlaştırma*" politikalarının uygulanması ve böylece geleneksel çalışma ilişkilerinin yok edilmesi suretiyle işçi sınıfının "*yola getirilmesi*"; iii) Yine kuralsızlaştırma politikaları aracılığıyla sermayenin emeğe daha düşük ücretler ödemesinin, elde ettiği kar için ödediği vergiyi düşürmesinin ve hatta hiç vergi ödememesinin önünün açılması suretiyle toplumsal ve çevresel harcamalardan kurtulmasının sağlanması; iv) Devletlerin, "*rekabet gücünü artırmak*" pahasına hem ulusal hem de uluslararası düzeyde uygulanmasına göz yumdukları taşeron işçiliği ve benzeri politikaların yeni uluslararası işbölümü çerçevesinde işçi sınıfının geleneksel çalışma biçimleri ile olan bağının kopmasına neden olması.

Gorz (2001: 25), küreselleşme sürecinde uluslararası işbölümünde yaşanan değişimi "*Pontiac Le Mans*" örneği ile somutlaştırmakta ve üretim sürecinin montaj aşamasını Güney Kore'de, teknik aşamalarını Japonya'da, tasarım aşamasını Almanya'da, elektronik aşamalarını Tayvan ve Singapur'da ve reklamcılık-pazarlama hizmetlerini Büyük Britanya ve İrlanda'da gerçekleştirilen bu otomobil örneğini açıklamaktadır. Küresel işbölümünde yaşanan bu türden bir bölünmeyi, bugün farklı örneklerle yeniden somutlaştırmak mümkündür.

Gorz'a (2001: 83) göre esnek çalışma biçimlerinin bir diğer önemli etkisi de, çalışma mekânını, çalışma sürelerini ve ücretlerini çeşitlendiren bu yöntemin işçilerin birbirleriyle bütünleşmelerini, dolayısıyla da kolektif eylemi engellemesidir. Bu, sermayenin nihai hedefidir. Zira bugün uygulanan politikaların temelini, sendikacı olmayı bir işten çıkarma gerekçesi olarak görerek, onları sendikaların-

dan uzaklaştırmak ve dolayısıyla sınıfsal çıkarlarından bağımsız bir toplumsal kimlik yaratmak oluşturmaktadır (2001: 56).

Gorz (1986: 74), bugün geleneksel anlamda çalışmanın bir ayrıcalık olduğunu ileri sürmekte ve bu ayrıcalığın da sınırlı bir azınlığın elinde bulunduğunu iddia etmektedir. Ancak Gorz, bu ayrıcalıklı sınıfın da uzun bir geleceği olmadığını düşünmektedir. Bu bağlamda teknolojik gelişmeler, zaman içerisinde var olan sürekli işlerin de ortadan kalkmasına neden olacak ve tüm işçiler güvencesiz işlerde çalışmak gerçeğiyle yüzleşeceklerdir. Bir işin güvenceli olarak kabul edilebilmesi için asli unsurun o işin süreksizliği olduğunu iddia eden Gorz'a (2001: 131-132) göre, bu gibi işler her geçen gün daha da azalmaktadır.

Genel kanı ile benzer şekilde Gorz (2011: 22) da, neo-liberal küreselleşme evresinde işsizliğin bireylerin kendi eksikliklerinden kaynaklanan bir sorun olarak değerlendirildiğine vurgu yapmakta ve "*istihdam edilebilirlik*" kavramını ön plana çıkarmaktadır. Gorz'a göre neo-liberal küreselleşme sürecinde, geçmiş dönemde kurumsallaşmış çalışma hakkı ortadan kalkmış ve istihdam edilebilirliğe evrilmiştir. İstihdam edilebilirlik, çalışmanın bir hak olarak tanımlandığı geçmiş dönemin aksine, bireyi "*satılabilir*" daha fazla yeteneğe sahip olmaya mecbur kılmaktadır.

Gorz, çalışmanın bilinen yapısında yaşanan değişimin kapitalist sistemin ideolojik mesajında yarattığı değişimi şu şekilde özetlemektedir (2001: 81-82):

"*Yeter ki işimiz olsun, işin ne önemi var, işin önemi yok, önemli olan bir işe sahip olmak*" söylemi, yerini şu söyleme bırakmıştır: Endişelenin, titreyin! İdeolojik mesaj değişti: "*İşin önemi yok, yeter ki ay sonunda maaş ödensin*"den "*maaşın ne kadar olduğunun önemi yok, yeter ki işimiz olsun*"a dönüştü. Başka bir deyişle, bir işe sahip olmak ya da sahip olunan işi elde tutmak için her türlü tavize, küçük düşmeye, boyun eğmeye, rekabete ve ihanete hazır olsun; zira, "*işini kaybeden, her şeyi kaybeder.*"

Gorz (1986: 77), tüm bu saptamalarından yola çıkarak neo-liberal küreselleşme sürecinde Marksist literatürde tanımlandığı şekliyle bir proletaryanın var olmadığını, bugünün "*yeni proletarya*"sı adı verilen yapının tüm dışlanmış kesimleri kapsadığını ileri sürmüştür. Buna göre yeni proletarya, güvencesiz çalışanları, esnek çalışma biçimleriyle çalışanları, yoksulları, yeteneklerine ve becerilerine uygun işlerde çalışmayanları kapsayan oldukça geniş boyutlu bir kavramdır. Gorz, *Elveda Proletarya* adlı kitabında bu şekilde tanımladığı yeni proletarya kavramını *Maddesiz* adlı kitabında geliştirmekte (2011: 65) ve bu yeni sınıfın kapsamına, daha önce sıraladıklarına ek olarak, yükseköğretim mezunlarının da girdiğini belirtmektedir. Gorz, bu yaklaşımına temel olarak, küreselleşme sürecinde eğitim ile çalışma hakkı arasında ortaya çıkan bakışimsizliği almaktadır. Ayrıca Gorz, bu yeni proletarya kavramı ile kendisinden sonra tartışılacak olan prekarya⁵ kavramına ilişkin tartışmalara da bir ölçüde ilham vermiştir.

⁵ Yeni toplumsal hareketlerin yükselişi ile birlikte yoğun şekilde tartışılmaya başlayan prekarya kavramına ilişkin farklı tanımlamaların varlığı göze çarpmaktadır.

Gorz (2011: 13), çalışma kavramında yaşanan dönüşüm bağlamında değişen emek yönetimi anlayışını da eleştirmekte ve insan kaynakları yönetimini, motivasyon, bilgi, beceri, yenilik benzeri kavramlar aracılığıyla işletme ile işçinin çıkarlarını “sözde” bütünleştirerek emeği sermayenin bir parçası haline getirmeyen strateji olarak tanımlamaktadır. Gorz’a (2007: 83-84) göre insan kaynakları yönetimi; kriz, rekabet ve teknik değişimlerin sonucunda işletmelerin görünürde bir toplumsal bütünleşme alanı haline gelmeleri ile birlikte ortaya çıkan, ideolojisi olmayan, “*iktisadi akılcılık anlayışının araçsallaştırılmış biçimi*” olmaktan öteye gidemeyen bir anlayıştır.

2. Çözüm Önerileri: Yaşam Geliri ve Yeni Bir Muhalefet

Gorz’a göre çalışmanın anlamında yaşanan dönüşüm nedeniyle emekçi sınıfların içinde buldukları krizden çıkış için iki seçenek bulunmaktadır. Bunlardan ilki sosyal politika disiplinindeki karşılığı temel gelir⁶ olan yaşam geliridir. Gorz’un eserleri kronolojik olarak ele alındığında ilk olarak *İktisadi Aklın Eleştirisi* kitabında şiddetle eleştirdiği, *Yaşadığımız Sefalet*⁷’te büyük ölçüde kabul ettiği ve son olarak *Maddesiz*⁸’de ise bu gelire ilişkin yeni öneriler getirdiği görülmektedir.

Gorz (2007: 151-152), başlangıçta bunu asgari gelir olarak tanımlamış, zaman içerisinde ise ismini değiştirdiği yaklaşımı önceleri yoğun şekilde eleştirmiştir. Buna göre kökeni Speenhamland Yasasına kadar uzanan asgari gelir ve benzeri uygulamalar aracılığıyla beklendiği gibi dışlanmış kesimlerin toplumsal yaşama dâhil edilmeleri mümkün değildir. Çünkü dışlanmışların içinde buldukları konumun gerekçesi toplum yapısının kendisidir. Dışlanmışları toplumsal ilişkiler ortamına dâhil etmeden yalnızca garanti edilmiş bir gelir aracılığıyla yaşadıkları olumsuzluklardan kurtarmak sorunun çözümünü sağlamayacaktır. Bu çerçevede Gorz, asgari gelir düşüncesini “*marjinalleşmenin ve toplum dışına itilmenin ücreti*” ve “*apartheidleştirilmiş kesimlere ödenen bir bedel*” olarak yorumlamıştır.

Chomsky (2013: 13), prekaryayı, “*toplumun periferisinde gelecekte emin olmadan yaşamalarını sürdüren insanların oluşturduğu bir topluluk*” olarak tanımlarken; Fraser ise prekaryayı Gorz’un toplumsal muhalefet ile öngörüsünden (2007: 231) hareketle, toplumsal sorunlarla karşı karşıya kalan, dışlanmış kesimlerin oluşturduğu yeni bir örgütlenme biçimi olarak değerlendirmektedir. Son olarak Harvey (2013: 34-35) ise prekaryayı “*yarınının ne olacağını bilmeden yaşayan insan grupları*” şeklinde açıklamaktadır.

⁶ Temel gelir, refah devletinin geçmiş dönemde toplumsal alanda “*çözemediği*” sorunları ortadan kaldırmak ya da en azından kontrol altına almak, dışlanmış ve damgalanmış kesimlerin toplumsal yapının içine girmesini sağlamak amacıyla, tüm bireylere, yalnızca yurttaş olmaları temelinde sağlanan bir sosyal haktır. Temel gelir, refah devletinin vardığı yeni ve hatta belki de son aşama olarak görülmektedir (Balci, 2007: 51-53). Temel gelir konusunda yapılan önemli tartışmalara karşın, bu yöntemin ideolojik ve pratik kaynaklarının günümüz koşullarında yaratılması hayli güçtür. Ayrıca temel gelirin karşısına neo-liberal ideolojiden yana olanlar tarafından çıkartılan “*negatif gelir vergisi*”

Daha sonra Gorz (2001: 115), “toplumsal gelir yardımı” ve “çalışma geliri” kavramlarını kullanarak, bu gelirin amacının bireyleri işgücü piyasasının baskılarından kurtarmak olması gerektiğini vurgulamış ve bireylere kendi zamanlarının kullanım değeri ve mübadele değeri arasında sürekli yargıda bulunma olanağı sağlayan bir çerçevede tanımlanması gereken çalışma gelirin, ancak bu mantıktan beslenirse kapitalist toplumda beklenen etkiyi yaratabileceğini ileri sürmüştür. Bu bağlamda Gorz, asgari gelirin ancak miktarının düşük olmaması ve toplumda ikilik yaratmaması koşuluyla desteklenebileceğini belirtmiştir.

Son olarak Gorz (2011: 23-24), yaşam geliri kavramını geliştirerek, bu geliri, çalışma ilişkilerinin süresizliği, kesintiler, çalışmanın geçiciliği gibi gelişmeler karşısında ortaya çıkmış, kültürel değeri verimlilikle ölçülemeyen ve verimliliğe bağlı olarak gelişmeyen, bağımsız faaliyetlerin yükselmesini sağlayacak koşulsuz ve yeterli bir gelir talebi olarak tanımlamıştır. Yaşam gelirin amacı, klasik iktisadın değer anlayışına karşı çıkararak hiçbir üretim olmadan da zenginliklerin yaratılabileceğini ortaya koymaktır. Yaşam geliri çerçevesinde Gorz (2011: 73), bir önceki yaklaşımıyla benzer şekilde, bu gelir garantisinin mübadeleye konu olmayan, bir şey üretmeyen, maddi değerlerle ölçülmeyen, piyasa dışı ve norm dışı bütün faaliyetleri mümkün kılan bir güvence olması gerektiğini belirtmektedir.

Gorz, ikinci çözüm önerisi olarak bugünün yeni toplumsal hareketleri ile benzer yeni bir toplumsal muhalefet biçimini ön plana çıkartmıştır. Gorz’a (2001: 26-27) göre sermaye, tarihinin hiçbir aşamasında politik denetimden kurtulmayı bugün olduğu kadar başaramamıştır. Burada iki yönlü politik denetimin yokluğundan söz edilebilir. Bunlardan ilki, kamu erkinin denetleme gücüdür. Bu süreçte devlet, sermayeyi denetlemek şöyle dursun, kuralsızlaştırma politikaları aracılığıyla, onun hakkını dile getiren “saf bir aygıt” halini almıştır İkinci yönde ise işçi sınıfının politik bir güce sahip olması yer alır. Günümüzde işçi sınıfının bu gücü kaybettiği açıkça görülmektedir. Kapitalizmin bu denetimden kurtulmasında küreselleşme sürecinde rolleri değiştirilen ulus-ötesi kurumların büyük bir etkisi vardır. Küreselleşme sürecinde işçi sınıfının yaşadığı gerilemede emek ha-

benzeri alternatifler de tartışmaların farklı yönlerine kaymasına neden olmaktadır (Koray, 2011: 348). Temel gelir, geçmiş dönemin çalışma odaklı refah devleti anlayışının yerini alacak temel gelir odaklı yeni bir refah devleti arayışını simgelemektedir (Koray, 2007: 465). Temel geliri geçmişin Yoksullar Yasası benzeri uygulamalarla eş tutanlar, bu yöntemin tamamen yurttaşlık ekseninde tanımlanan bir hak olduğunu görmezden gelmektedirler. Temel gelir, Kıta Avrupası ülkelerinde geçmiş dönemde uygulanan asgari gelir politikalarından oldukça farklı bir içeriğe sahiptir. Eğitim ve sağlık gibi sosyal hizmetlerin gerilediği ve piyasalaştığı, işsizliğin yaygınlaştığı, güvencesiz çalışma sorununun derinleştiği ve devletin ekonomik etkinliğinin kısıtlandığı günümüz koşullarında temel gelir uygulamasının nasıl gerçekleştirileceği ciddi bir sorundur (Koray, 2010: 18). Yoksulluğa karşı korunmak için yeterli ya da yetersiz olmasına göre birbirinden tamamen farklı bir anlam ve işlev üstlenecek olan bu gelir türü, kapitalist sistemin mevcut hali bakımından ciddi tartışmaları beraberinde getirmektedir.

reketinin de payının olduğunu ileri süren Gorz, işçi sendikalarını ve işçi partilerini bu süreçte ulusal düzey dışında politika önerileri getirmemekle suçlamıştır.

Gorz'a göre (2007: 231) kapitalist sistemin toplumsal alanını içinde bulunduğu bunalımdan kurtaracak toplumsal hareket potansiyeli geçmişte olduğu gibi bugün de Avrupa'dadır. Ancak geçmişten farklı olarak bugün, yalnızca işçi sınıfını temel alan ulusal düzeyle sınırlı muhalefet biçimleri değil, işçileri, işsizleri, yoksulları, kısacası toplumsal sorunlara maruz bırakılan tüm toplumsal kesimleri kapsayacak ve hem ulusal hem de uluslararası alanda etkili olacak yeni bir muhalefet biçimi ancak toplumsal değişimi sağlayacaktır. Ancak bu mücadele biçimleri küreselleşmeye tümenden karşı çıkmayı değil, bu gerçekliği kabul ederek süreci emekçi kitleler bakımından daha adil bir hale getirmeyi hedeflemedir. Aksi durumda toplumsal hareketlerin başarısız olmaları kaçınılmazdır.

Gorz, *Maddesiz* adlı kitabında (2011: 70) toplumsal muhalefete ilişkin görüşlerini de geliştirmekte ve yeni toplumsal hareketlerin asli sloganı olan "*başka bir dünya mümkün*" imgesinden yola çıkarak, bugünün toplumsal muhalefetine bu slogan etrafında, toplumsal bakımdan gereksinmesi bulunan tüm kesimlerin radikalleşmelerinin sağlanmasıyla başarıya ulaşabileceğini ileri sürmektedir.

3. Gorz'a Yönelik Eleştiriler

Gorz'a yönelik eleştirilerin ortak noktasını, düşünürün "*bildiğimiz çalışmanın sonunun geldiğine*" dair iddialarının geçerli olmadığını benimseyen görüşler oluşturmaktadır. Ancak eleştiriler yalnızca çalışmanın sonu teziyle sınırlı değildir. Bunun dışında, Gorz'un gelecekte yaşanacak toplumsal değişim için ana dinamiği olarak Avrupa'yı merkez olarak işaret etmesi de eleştirilmektedir. Her ne kadar "*Sosyal Avrupa*" yahut "*Avrupa Toplum Modeli*" bir amaç olarak ortaya konsa da, küreselleşme sürecinde hem bölgesel hem de ulusal düzeyde örgütlü Avrupa sendikalarının uyguladıkları ve büyük ölçüde "*sermaye sınıfının çıkarlarına hizmet ettiği*" ileri sürülen politikalar bu eleştirilerin temel gerekçesidir (Munck, 2003: 108).

Gorz'un toplumsal muhalefet anlayışının yansımalarının bir ölçüde yeni toplumsal hareketlerde somutlaştığı söylenebilir. Neo-liberalizmin haksızlıklarına karşı yükselen ancak 19. yüzyıl emek hareketinin aksine sosyalist bir nitelik taşımayan bu mücadeleler, bugün toplumsal muhalefetin manivelası konumundadırlar (Hart ve Negri, 2011: 12).

Munck'a (2003: 85) göre Gorz tarafından dile getirilen, işçi sınıfının ölümü, çalışmanın sona ermesi vb. yaklaşımlar gelip geçici birer slogan olmaktan öte bir anlam taşımamaktadır. Küreselleşme, her ne kadar emek üzerinde çok sayıda olumsuz etkiye neden olup üretim dünyasını yeniden şekillendirmişse de, emeğin tamamen devre dışı bırakılacağı bir yapı oluşmuş değildir. Munck, bu süreçte emekten öte, emek hareketinin kendisini yeniden şekillendirecek ve daha kapsayıcı olacak bir yapıya bürünmesi gerektiğini belirtmektedir.

Benzer şekilde Kagarlitski de (2006: 23) Gorz'un ileri sürdüğü, "*sanayi sonrası toplumda geleneksel çalışma devrinin sonunun geldiği*"ne dair yaklaşımı büyük bir

yanılısma olarak değerlendirilmektedir. Kagarlitski, bu noktada asıl düşünülmesi gerekenin hem Batı ülkelerinde hem de dünya ölçeğinde nasıl bir toplumsal yapının şekilleneceğine dair tartışmalar olduğu iddiasıdır. Kagarlitski (2006: 19), Gorz ile çalışmanın sonuna ilişkin tartışmalarda ayrı düşse de, geleceğin toplumsal muhalefetine ilişkin tartışmalar da benzer bir dil kullanmaktadır. Bu çerçevede Kagarlitski'ye göre yarının toplumsal muhalefeti, refah devletinin bir yarattısı olan orta sınıflar üzerinden yükselecektir.

SONUÇ

Kapitalist sistemin oluşum aşamasında çalışma, “emek gücünü satma özgürlüğü” ekseninde tanımlanmıştır. Bu özgürlük anlayışı, emekçi sınıfların kapitalist sistem içerisinde istediği işte, istediği koşullarda ve istediği ücretlerle çalışma olanağına sahip olduğu varsayımına dayanır. Oysa kapitalist sistemin gelişimi, gerçeğin böyle olmadığını açıkça ortaya koymuştur. Bugün içinde bulunduğumuz kapitalizmin neo-liberal evresinde, yaklaşık 200 yıl öncesinin koşullarına bir “geri dönüş” yaşandığı söylenebilir.

Çalışma, bugün halen gerek ulusal ve gerekse de uluslararası düzeyde bir hak olarak tanımlansa da, günümüzdeki uygulamaları emekçileri kapitalizmin oluşum aşamasındaki sefalet koşullarına yaklaştıran; refah devletinin kurumsallaştığı dönemdeki güvenceli niteliğinden açık bir şekilde uzaklaştırmaktadır. Tarihsel bağlamda işçi sınıfının mücadelesi ile birlikte kurulan çalışma ve hak ilişkisi, bugün giderek bozulma eğilimine girmiştir. Bu durum, neo-liberal ekonomi politikalarının, bu ideolojiden yana olanların iddia ettiğinin aksine, işsizliği ve refah devletinin neden olduğu diğer sosyal sorunları çözmek yahut azaltmak şöyle dursun, daha da derinleştirdiğini açıkça göstermektedir.

Bugünün sosyoekonomik gerçeklikleri, Gorz'un öngörülerinin bir bölümünde yarıldığını, bir bölümünde ise haklı olduğunu göstermektedir. Gorz'un iddia ettiği gibi geleneksel anlamıyla çalışma henüz ortadan kalkmış değildir. Ancak diğer yandan, Gorz'un öngördüğü güvencesiz ve esnek çalışma biçimleri ile her geçen gün daha fazla insan istihdam edilmektedir. Ayrıca bu insanlar, yine Gorz'un öngördüğü ve başka çok sayıda düşünürün de desteklediği gibi borç zincirlerine bağımlı olarak yaşamlarını sürdürmek zorunda kalmakta ve bu nedenle de koşulları ne kadar kötüleşirse kötüleşsin çalışmaktan vazgeçememektedirler.

Gorz'un günümüz gerçeğiyle uyumlu bir diğer öngörüsü de kapitalist sistemde çalışma hakkının kullanımının yalnızca istihdam edilebilirlikle açıklanmasıdır. Gorz'un deyimiyle, bireyin kendini “*satabileceği*” özellikleri üzerine odaklanan bu yaklaşım, çalışma hakkını istihdamda olmayla özdeş gören düşüncelerle birlikte değerlendirildiğinde, emeğin güvencesizleştirme süreçlerini kabul eden sözde sosyal politika önlemlerinin neden yükseliş gösterdiği de daha iyi anlaşılabilir. Her geçen gün bir hak olmaktan kopan ve yalnızca istihdam edilebilirliğe ve istihdamda olmaya indirgenen çalışma hakkının bu yeni durumu,

indirgendiği alanı genişleten, taşeron işçiliği, bürolar aracılığıyla çalışma, geçici iş ilişkisi gibi esnek çalışma biçimleri aracılığıyla, özünden gittikçe uzaklaştırılmaktadır.

Gorz'un toplumsal muhalefet öngörüsünün de bugün geçerli olduğu söylenebilir. Kapitalizmin son büyük krizi sonrasında hem merkez hem de çevre ülkelerde yoğunlaşan yeni toplumsal hareketlerin öznesinin yalnızca işçi sınıfıyla sınırlan-dırılmaması ve toplumun diğer dışlanmış kesimlerini de kapsamaması, bu öngörü-nün geçerliliğine bir kanıt olarak sunulabilir. Buna karşın Gorz'un gelişimine katkı sunduğu ve taraftarı olduğu temel gelir düşüncesi ise bugün her ne kadar akademik ve bürokratik düzeylerde çokça tartışılsa da henüz bir gerçekliğe dönüştürmekten uzaktır.

Çalışma kapsamında ele alınan ve çoğunluğu işçi sınıfı bakımından büyük olumsuzluklara neden olan süreçler karşısında, bu olumsuzlukların neden olduğu sorunların çözümü ile ilgili olarak sözü yeniden ve son kez Gorz'a bırakmak doğru olacaktır (1986: 9):

Kapitalist sistemde toplumsal alanın bugün içinde bulunduğu kriz emekçiler için bir umutsuzluk kaynağı olmamalıdır. Kriz, kapitalist sistemin doğasında var olan bir süreçtir. Bu sorunun çözümü, işçi sınıfının üretim ilişkilerinde daha çok söz sahibi olmasından geçmektedir.

KAYNAKÇA

188

- Alcock, Pete, Margaret May ve Karen Rowlingson (2011) *Sosyal Politika Kuramlar ve Uygulamalar*, Ankara: Siyasal Kitabevi (çev. Barış Yıldırım, Boran Mercan, Onur Can Taştan, Osman Tezgel ve Şenay Gökbayrak).
- Ansal, Hacer (1999) *Esnek Üretimde İşçiler ve Sendikalar*, İstanbul: Birleşik Metal-İş (http://www.birlesikmetal.org/kitap/kitap_99/1999-3.pdf; Erişim Tarihi: 06.05.2014).
- Balcı Gökçeoğlu, Şebnem (2007) *Tutunamayanlar ve Hukuk*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Bauman, Zygmunt (1999) *Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar*, İstanbul: Sarmal Yayınları (çev. Ümit Öktem).
- Berberoğlu, Berch (2010) "Sermayenin ve Sosyal Hakların Küreselleşmesi: Kapitalizmin, Emek Hareketinin ve Sosyal Haklar İçin Verilen Mücadelenin Gelişimi", *İktisat Dergisi*, (513).
- Bottomore, Tom (2006) "Kırk Yıl Sonra Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar", *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bresson, Yoland (2000) "Basic Income As Foundation of The New Economy and Harmonization of Social European Policies", *Basic Income European Network 8th International Congress*, Berlin, 6-7 October 2000.
- Bulut, Nihat (2003) "Küreselleşme Sosyal Devletin Sonu mu?", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52 (2).
- Bulut, Nihat (2009) *Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Bürke, Yalçın ve Metin Özügürlü (2011) "21.Yüzyılda Toplumsal Hak Mücadelelerinin

- Sınıf İçeriği”, Yalçın Bürke, Metin Özügürlü, Yasemin Özdek, Ersin Vedat Elgür (der.), *Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri* içinde, Ankara: Notabene Yayınları.
- Chomsky, Noam (2013) *Occupy / İşgal Et*, İstanbul: Agora Kitaplığı (çev. Osman Akınhay).
- Colas, Alejandro (2008) “Neoliberalizm, Küreselleşme ve Uluslararası İlişkiler”, Alfredo Saad-Filho ve Deborah Johnston (der.) *Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki* içinde, İstanbul: Yordam Kitap.
- Demir, Gülhan (2009) “Neo-liberal Yeniden Yapılanma Süreci ve Ekonomik Demokrasi”, *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 11 (2).
- Dumenil, Gerard ve Dominique Levy (2008) “Neoliberal (Karşı) Devrim”, Alfredo Saad-Filho ve Deborah Johnston (der.) *Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki* içinde, İstanbul: Yordam Kitap.
- Erdut, Zeki (2002) *Küreselleşme Bağlamında Uluslararası Sosyal Politika*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- George, Susan (1999) “A Short Story of Neo-liberalism”, *Conference of Economic Sovereignty in a Globalising World*, Bangkok: 24-26 March 1999.
- Gorz, André (1986) *Elveda Proletarya*, İstanbul: Afa Yayınları (çev. Hülya Tufan).
- Gorz, André (2001) *Yaşadığımız Sefalet Kurtuluş Çareleri*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları (çev. Nilgün Tütal).
- Gorz, André (2007) *İktisadi Akılın Eleştirisi*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları (çev. Işık Ergüden).
- Gorz, André (2011) *Maddesiz Bilgi, Değer ve Sermaye*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları (çev. Işık Ergüden).
- Hardt, Michael ve Antonio Negri (2012) *Duyuru*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları (çev. Abdullah Yılmaz).
- Hardt, Michael ve Antonio Negri (2012) *İmparatorluk*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları (çev. Abdullah Yılmaz).
- Harvey, David (2003) *Asi Şehirler*, İstanbul: Metis Yayınları (çev. Ayşe Deniz Temiz).
- Kagarlitski, Boris (2006) *Orta Sınıfın İsyanı*, Ankara: Phoenix Yayınları (çev. Berna Akkıyal).
- Karatepe, Umar (2011) “Sermaye Egemenliğinin İzdüşümü Olarak Dinsel Hayırseverlik”, Yalçın Bürke, Metin Özügürlü, Yasemin Özdek, Ersin Vedat Elgür (der.), *Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri* içinde, Ankara: Notabene Yayınları.
- Koray, Meryem (2005) *Sosyal Politika*, İstanbul: İmge Kitabevi.
- Koray, Meryem (2007) “Sosyal Politika: Nereye Doğru?”, Berrin Ceylan-Ataman (der.) *Cahit Talas Anısına* içinde, Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.
- Koray, Meryem (2010) “Büyüyen Yoksulluk-Yoksunluk Sorunu ve Sosyal Hakların Sınırları”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (42).
- Koray, Meryem (2011) *Kapitalizm Küreselleşirken Dünya Ahvali*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kutlu, Denizcan (2012) “Neo-liberal Dönüşüm ve Çalışma Hakkı İlişkisi: Çalışma Hakkı Mücadelesi Üzerine Notlar”, *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu IV, Bildiriler* içinde, İstanbul: Petrol-İş.
- Lazzarato, Maurizio (2014) *Borçlandırılmış İnsanın İmali*, İstanbul: Açılım Kitap (çev. Murat Erşen).
- Marshall, Thomas Humphrey (2006) “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Meda, Dominique (2012) *Emek Kaybolma Yolunda Bir Değer mi?*, İstanbul: İletişim Yayınları (çev. Işık Ergüden).
- Munck, Ronaldo (2003) *Emeğin Yeni Dünyası*, İstanbul: Kitap Yayınevi (çev. Mahmut Tekçe).
- Mütevellioğlu, Nergis (2006) "Sosyal Devletin Meşruiyeti", *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 8 (2).
- Nancy, Fraser (2010) "Injustice at Intersecting Scales: On Social Exclusion and the Global Poor", *European Journal of Social Theory*, 13 (3).
- Omay, Umut (2011) *Sosyal Haklar Kısa ve Eleştirel Bir Bakış*, İstanbul: Beta Yayınları.
- Özkazanç, Alev (2009) "Toplumsal Vatandaşlık ve Neo-liberalizm Sorunu", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64 (4).
- Polanyi, Karl (2011) *Büyük Dönüşüm*, İstanbul: İletişim Yayınları (çev. Ayşe Buğra).
- Weber, Max (2011) *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Ankara: Alter Yayıncılık (çev. Gülistan Solmaz).